

Veldnamen in de Baronie

door

CHRIST BUIKS

Inleiding

Ongeveer dertig jaar geleden werd een begin gemaakt met het onderzoek naar veldnamen in de Baronie van Breda. Veldnamen of toponiemen zijn namen die in de loop der eeuwen gegeven zijn aan akkers, weilanden, beemden, heidevelden, bossen, individuele bomen, hekken, waterlopen en alles wat maar een naam kan hebben. Bij het onderzoek werden ook de nederzettingsnamen en boerderijnamen meegenomen. Het onderzoek was tweeledig: in de archieven werden allerlei soorten bescheiden geraadpleegd, terwijl in het veld de oudere landbouwers ondervraagd werden naar hun kennis van de nog bestaande veldnamen en vooral naar de ligging van de betreffende percelen. Dit laatste is van groot belang voor het localiseren van een bepaald toponiem.

In de archieven werden speciaal de schepenbrieven doorgenomen. Gelukkig zijn er hiervan vele, vele duizenden bewaard. In totaal werden er ettelijke honderdduizenden doorgenomen. De schepenbrieven legden allerlei transacties vast, zoals bv. de verkoop van een boerderij, terwijl ook bezwaringen frequent voorkomen (met meestal de naam van het onderpand, een stuk land, een boerderij, een huis). Voor het onderzoek waren ook van belang de acten van de collaterale successie, waarin verervingen in de zijlijn werden vastgelegd (bijvoorbeeld de nalatenschap van een ongetrouwd persoon, een echtpaar zonder kinderen). Verpondingsboeken, aangelegd vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw werden ook geraadpleegd. Cijnsboeken van de heren van Breda of van andere grootgrondbezitters (adel, abdijen) vormen een bijzonder interessante bron voor de onderzoeker van toponiemen, omdat ze vaak sterk verouderde vormen van een veldnaam produceren: de cijnsboeken werden steeds gekopieerd uit een ouder exemplaar (met de nodige fouten!). In leenboeken staan de lenen en achterlenen van een heerlijkheid geregistreerd. Bij het overlijden van de leenman moest de opvolger leenverhef doen en een bepaald bedrag betalen (het heergewade).

Een groot geluk voor de veldnamenonderzoeker in de Baronie is het bestaan van het oorkondenboek van de heerlijkheid Breda, waarin honderden oude toponiemen zijn te vinden.¹

Kort na de Tweede Wereldoorlog verscheen het eerste toponymisch overzichtswerk van een dorp in de Baronie, namelijk Roosendaal.² In de loop van dertig jaar zijn de archiefbronnen van diverse dorpen, zoveel als doenlijk, doorgeworsteld. Dit heeft geleid tot de publikatie van dorpsmonografieën van Ginneken en Bavel³, Rijsbergen⁴, Teteringen⁵, Gilze en Rijen⁶ en Zundert. De studie van andere dorpen is bijna afgerond (Chaaam, Alphen, Baarle-Nassau, Princenhage). Van enkele dorpen is nog weinig materiaal verzameld, zoals van Dongen, Etten-Leur, Sprundel en Terheijden. Oosterhout heeft een dusdanig groot archiefbestand dat het onderzoek, hoewel al enkele decennia geleden gestart, nog steeds niet als afgerond kan worden beschouwd. Het totale aantal toponiemen in de Baronie wordt geschat op circa honderdduizend. In de gepubliceerde werken wordt van elk toponiem vermeld in welk jaar de betreffende naam voorkomt, uit welke bron die komt en hoe de naam geschreven werd. Ook werd uit de bron overgenomen de gebruikswijze van het perceel, bijvoorbeeld weiland, akker, bos, heide, beemd, eusel etcetera en de grootte van het perceel. Gegevens over de ligging werden ook genoteerd indien ze relevant waren voor het situeren van het perceel, bijvoorbeeld de ligging tegen een beek of weg. Verder werden bijkomstige gegevens genoteerd, bijvoorbeeld als een perceel in leen gehouden werd, als het bezit van een bepaalde abdij was en dergelijke.

Kaarten uit de tijd van vóór het kadaster die veel gegevens opleveren voor het toponiemisch onderzoek zijn niet echt talrijk, maar sommige abdijen, zoals Tongerlo, bezitten toch een aardige collectie. Op deze kaarten worden de percelen met nummers of letters aangeduid en in de legenda beschreven met de naam erbij.

Van de nederzettingen is een aparte publicatie verschenen in samenwerking met Karel Leenders⁷; daarnaast verschenen er enkele overzichtswerken.⁸

Werkwijze

In de beginjaren van het onderzoek werden de uittreksels uit de archiefbestanden overgebracht op steekkaarten. Deze werden geordend per dorp en binnen het dorp weer per gehucht. Op een kaartje werden bijvoorbeeld twee, vijf of tien vermeldingen van de Ravenakker of Blindschot genoteerd. Later werd de computer bij het verwerken van de gegevens ingeschakeld. Bij grote bestanden is zo'n apparaat een geweldig hulpmiddel om snel te kunnen zoeken en selecteren. Eerst moeten de gegevens in een passend programma (database) ingevoerd worden. De computer maakt het mogelijk te selecteren op naam of naamdeel (bijvoorbeeld beemd, schoot, donk), op jaartal (bijvoorbeeld welke toponiemen dateren van vóór 1400?), op oppervlakte (welke toponiemen bezitten een oppervlak van een lopenzaad?), op bron (te gebruiken als controle of een bron al of niet verwerkt is, zodat er geen dubbel werk wordt gedaan), op gebruikswijze (hoeveel % van de eusels is heide, akker of weide?). Ook bijzondere gegevens, zoals betaalde de eigenaar van het perceel cijns aan Thorn, was het een leen en dergelijke werden opvraagbaar. Het gebruik van het eerste programma Open Access leverde veel moeilijkheden op (gegevens werden onvindbaar) en daarom werd overgestapt op een andere database (Access), die beter

functioneerde. Als bijproduct van het jarenlange zoeken werden duizenden omschrijvingen van boerderijen opgenomen. Ook brouwerijen, molens en andere industriële bedrijven werden in het voorbijgaan genoteerd. De vermeldingen van een toponiem worden in de monografieën in chronologische volgorde gepresenteerd.

Een bijzonder probleem is het localiseren van een bepaald toponiem. De gegevens uit de schepenbrieven en cijnsboeken zijn vaak te vaag om het stuk land precies te kunnen aanduiden op de kaart. Vanaf 1832 komen in de notariële archieven zowel de naam als de kadastrale aanduiding (letter + cijfer, bv. A 123) voor en kan men het betreffende perceel dus op de minuutplans van het kadaster aanwijzen. Na vrij korte tijd verdween echter het gebruik om de namen van de percelen op te geven en gebruikten de notarissen alleen nog de kadastrale aanduiding. Vandaar het belang van de enquêtering van de oudere landbouwers, waardoor ook nog een belangrijk aantal toponiemen kan worden gelocaliseerd. Die localisering is weer nodig om tot een goede verklaring van de naam te komen. Zo is bijvoorbeeld paradijs eerder een aanduiding voor een moeras dan van een vruchtbaar perceel.

[Handwritten text, likely a fragment of a ship's protocol, written in a cursive script.]

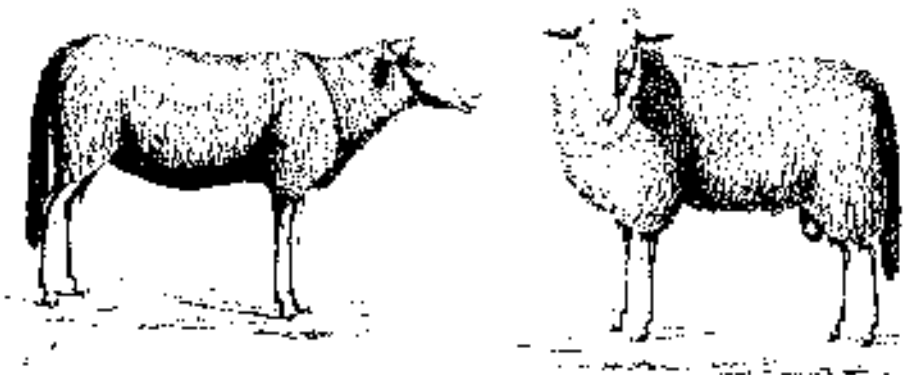
1. Fragment uit het schepenprotocol van Gilze-Rijen.

De toponiemen vormen de weerslag van de kijk van de vroegere boeren op het landschap met zijn begroeiing en dierenwereld. We zien het landschap dus als het ware door de ogen van een persoon uit de 15^e, 16^e eeuw. Vandaar dat er in veldnamen sprake is van donken, bergen, heuvels, hillen, maar ook van dalen, putten, kwebben, laagten en dergelijke, want het landschap vertoonde vroeger veel meer hoogteverschil dan thans. De begroeiing uit de tijd van de naamgeving komt tot uiting in de namen van bomen zoals eik, linde, berk, els, es, esp, lijsterbes, vuilboom en planten als zuring, distels, braam, brem, akelei en panen. Het soort begroeiing komt ook naar voren in de talrijke benamingen met heining, heg, gracht en dergelijke. Rondom een groot aantal individuele ontginningen legde de boer een wal (die altijd gracht genoemd werd) aan waarop struiken werden gepoot; vooral eik, berk en els. Deze bomen gaven het landschap in de omgeving van de nederzettingen een 'bossig' uiterlijk, terwijl er in werkelijkheid slechts een bijzonder klein oppervlak begroeid was met opgaand bos.

De dierenwereld blijkt uit het voorkomen van ever, otter, vis (=bunzing), dein (=damhert), haas, konijn, vos en wolf en vogels als zeearend, patrijs, korhoen, leeuwerik, kievit, wulp, kwartelkoning, waterral, nachtegaal, kraai, ekster, kraanvogel, roerdomp, raaf, ooievaar, havik, sperwer en ortolaan.

Het onderzoek levert belangrijke gegevens voor het opsporen van uit archeologisch oogpunt belangrijke plaatsen. Toponiemen als burg, kaster, tommel, kerkhof, steen wijzen op archeologica die eeuwen in de bodem verborgen zijn gebleven.

Voor de landbouwgeschiedenis is het onderzoek van belang door het opduiken van namen met verbouwde gewassen zoals rogge, haver, tarwe, gerst, boekweit, evene, spurrie, erwten, bonen, vlas, raapzaad, koolzaad en dergelijke. De door de boeren gekweekte dieren komen we tegen in namen met koe, kalf, paard, os, hengst, schaap, lam, hamel en varken.

2. Het Kempens schaap.

De vorm van percelen, vooral van belang bij het bewerken van de grond (ploegen) komt tot uiting bij namen met spie, geer, krom, bijl, strijp, staart, rond, hoek en horing. Voor de landschapsgeschiedenis vormen de veldnamen dus een uitermate interessante bron. Er bestaan namelijk geen beschrijvingen van hoe de omgeving van Breda eruitzag in de 17^e eeuw. Voor het opstellen van cultuurhistorische waardekaarten vormen de gegevens van het toponiemisch onderzoek een niet te verwaarlozen bron. Helaas is het aantal toponiemische studies in Noord-Brabant nog maar vrij gering vergeleken met de Belgische Kempen.

Door de grootschalige ingrepen in het landschap zijn de meeste oude toponiemen niet meer aanwijsbaar, want er staan huizen, er liggen wegen, parken, enzovoorts.⁹ Vooral het optekenen van de nog bekende namen bij de landbouwers heeft prioriteit, omdat de gegevens in de archieven waarschijnlijk nog eeuwen onaangetast beschikbaar blijven. Het is bijzonder ongelukkig dat een organisch gegroeid agrarisch landschap, zoals de Haagse Beemden, waar meer dan duizend jaar (misschien wel het dubbele) geboerd is, volledig van de kaart geveegd wordt.

Ouderdom van de toponiemen

De veldnamen zijn vaak ouder dan de gebruiker ervan denkt. Regelmatig kwam het bij het enquêteren van de landbouwers voor dat zij dachten dat een naam nog betrekkelijk jong was, terwijl die al eeuwen bleek te bestaan. In de bronnen beginnen de micro-toponiemen pas in de 15^e eeuw in redelijke hoeveelheid op te duiken; dan starten de meeste series cijnsboeken en schepenprotocollen (Oosterhout in 1442, Etten in 1461, Breda en Alphen, Baarle, Chaam, Rijsbergen, Zundert, Gilze-Rijen, Ginneken-Bavel en Princenhage in 1499). Toch zijn er ook nog wel veldnamen uit de veertiende eeuw. Sommige veldnamen komen zelfs bijna even vroeg of vroeger voor dan nederzettingsnamen, bijvoorbeeld Blindschot te Bavel, vermeld in 1308, is ouder dan de nederzettingsnaam Varnt uit 1325 onder Princenhage. Ouder nog dan nederzettingsnamen zijn de waternamen: veel nederzettingsnamen en micro-toponiemen zijn trouwens afgeleid van een waternaam.

De oudste vermelding van een nederzettingsnaam in de Baronie is die van Alphen (709), als we tenminste de godinnennaam Sandraudigae, gebeiteld op een altaarsteen en de godin van Zundert representerend, niet meerekenen. De vermelding ervan zou uit de eerste vier eeuwen van onze jaartelling dateren.

Dat een naam vroeg overgeleverd is, kan op toeval berusten, want er zijn door brand, verrotting, muizenvraat veel archiefbronnen verloren gegaan. Kloosters waren meestal de beste beheerders van archieven, waardoor veel oude vermeldingen uit kloosterarchieven afkomstig zijn. De meeste nederzettingsnamen uit de Baronie dateren uit de 12^e, 13^e en 14^e eeuw.

Wat een nederzetting precies is, is trouwens punt van discussie. Zo komen drie verschillende onderzoeken naar de nederzettingsnamen van Princenhage tot een serie nogal verschillende nederzettingen.¹⁰ Vaak werd een nederzetting in de loop der tijden opgesplitst in kleinere eenheden. Klein-Zundert werd zo opgedeeld in Hulsdonk, Stuivezand, Ten Broeke en de Raamberg. Terover onder Alphen werd opgedeeld in Pineind, Hondseind en het Sas.

Dat nederzettingen al veel langer bestaan dan uit archieven blijkt, kan bv. afgeleid worden uit de heem-formaties, waarvan men veronderstelt dat ze gevormd zijn in de vroege middeleeuwen. In de Baronie gaat het dan om Alphen en Mertersem (=Princenhage), maar waarschijnlijk ook om Etten, Effen en Hulten. Alphen is, zoals boven reeds vermeld, al bekend uit het jaar 709, maar de andere drie dorpen pas veel later. Zo zal men zich ook de situatie bij de micro-toponiemen voor moeten stellen: ze zijn meestal (veel) ouder dan de eerste vermelding. Als we de beschikking zouden hebben over oudere cijnsboeken en schepenbrieven, zou de ouderdom van veel toponiemen wel met een eeuw of meer verhoogd kunnen worden. In veel cijnsboeken komen verwijzingen voor naar voorafgaande, oudere exemplaren. Bij diverse toponiemen komt de verwijzing naar een ouder en een nog ouder cijnsboek voor (in antiquo folio x, in antiquissimo folio y); ook vindt men vaak de vermelding van vorige, voor-vorige en nog eerdere bezitters van een bepaald cijnsgoed, hetgeen er ook op wijst dat er oudere cijnsboeken bestaan moeten hebben.

Verandering van de naam

Toponiemen hebben niet het eeuwige leven. Tegenwoordig gaat het uitsterven ervan door de bouw van nieuwe wijken bij dorpen en steden, aanleg van wegen, kanalen, spoorlijnen in een razend tempo. Ook door de enorme veranderingen die ruilverkavelingen – eufemistisch landinrichtingen genoemd – veroorzaakt hebben, zijn veel oorspronkelijke namen verdwenen. In het verleden werden bijvoorbeeld namen van percelen wel vervangen als een stuk grond een nieuwe eigenaar kreeg. Zo wordt van een perceel in de Gilse dorpsakker in 1456 gezegd *ende was voirtyts gheheyten tReut ende nu Bastynsacker* en de reden van die naamswijziging wordt ook netjes vermeld *wilen was Heyn Bastyns*¹¹; het was dus eertijds van een zekere Hendrik Bastyns geweest. Een ander stuk grond in Gilze heette sRees Stuk, en later het Vierde Stuk.¹²

Ook dorpen veranderden weleens van naam. Princenhage heette eeuwenlang Mertershem, een naam die in kerkelijke kringen nog lang gebruikelijk bleef. Waarom men tot het invoeren van de naam Hage overging kan slechts gegist worden. Misschien speelde de toenemende invloed van de Heer van Breda een rol, want deze had er een jachtgebied (indago), dat aanleiding tot het gebruik van de nieuwe naam kan hebben gegeven. Hage betekent namelijk onder andere *ingesloten jachterein*. Sommige namen zijn doodeenvoudig verdwenen omdat de nederzetting opgeheven werd. Zo kennen we in de Baronie Belcrum net ten noorden van Breda en Cochum in de Gilse Akker. Ook Gestel onder Princenhage lijkt zo'n opgegeven nederzetting te zijn. Belcrum, een eerste klas vestigingsplaats op een berg langs de Mark, kwam in het bezit van de Heren van Breda, die boerderijbouw hier mogelijk hebben tegengegaan, en Cochum in de Gilse Akker kan ontvolkt zijn door de middeleeuwse tendens om nederzettingen op lager gelegen gronden te stichten.

Verschillen in dichtheid tussen dorpen

Het is zeer opvallend wanneer men zich bezig houdt met de studie van de topo-

niemen in diverse dorpen te constateren, dat het ene dorp als het ware wemelt van de toponiemen, terwijl men in het andere dorp slechts enkele veldnamen aantreft. Voorbeelden van dorpen met zeer weinig veldnamen zijn Oosterhout, Terheijden en Dongen. Plaatsen zoals Ginneken, Bavel, Rijsbergen, Princenhage, Zundert bezitten vele duizenden toponiemen. De vraag die zich meteen stelt, is uiteraard wat de oorzaak van dit verschil moet zijn. Een verklaring zou men kunnen zoeken in de ouderdom van de bewoning ter plekke. Zo is het frappant hoe groot het verschil is tussen laatontgonnen heidegebieden en de dorpsakkers: in de laatste heeft het merendeel van de percelen een naam, in eerstgenoemde hebben slechts grote vlakten een naam (en soms ook enkele vennen). Men zou dus kunnen veronderstellen dat een plaats als Oosterhout in zijn geheel pas laat bevolkt is. Maar dat lijkt in tegenspraak met de archeologische bevindingen in Den Hout, die aantonen dat Den Hout in de prehistorie juist een drukke bewoning gekend heeft. Men zou ook kunnen denken aan hiaten in de bewoning zoals de bekende postromeinse depressie, de noormanentijd en dergelijke. Eerder toch zal de verklaring voor de verschillen gezocht moeten worden in de aard van het landschap. Oosterhout heeft weinig verschillen in reliëf, er zijn grote, eentonige vlakke gebieden, waar weinig onderscheid te maken valt tussen de percelen. In de dalen van de Mark en de Weerijs daarentegen is veel verschil in reliëf: elk perceel heeft weer een iets ander uiterlijk, andere begroeiing etc. Binnen Oosterhout zijn er trouwens twee gebieden die relatief wat rijker aan toponiemen zijn: Dorst en Ter Aalst. Dorst sluit hierbij duidelijk aan bij het rijke gebied van Bavel. Een bijkomende factor in Oosterhout is de summiere wijze waarop percelen en boerderijen beschreven worden in de schepenakten: men vermeldt vaak niet eens in welk gehucht deze liggen, geeft geen namen van aangrenzende wegen etc. Soms lijkt het hier erop dat de veldnamen expres niet vermeld worden, hoewel ze wel bestonden.

Sommige nederzettingen zijn bijzonder rijk aan veldnamen zoals Castelré, Effen, Overa, Galder, Hazeldonk en nog enkele andere. In deze nederzettingen heeft zeker de helft van de percelen een naam. In de Meierij lijken de meeste dorpen ook zeer rijk aan veldnamen te zijn.

Nederzettingenamen

Zoals boven al vermeld verscheen er al een monografie over de dorps- en gehuchtsnamen waarin elke naam uitgebreid besproken wordt. Een stratificatie van de in deze namen gebruikte elementen is nog niet goed mogelijk. Prehistorisch zijn waarschijnlijk de namen van Zundert, Ginneken, Chaam en Nispen.¹³ Zundert betekent *afgezonderd eigendom*, Ginneken *bij de monding* (van de Molenley in de Mark). Chaam hangt samen met Keltisch camb of krom (slaat op de beek aldaar), terwijl Nispen voor *geneeskrachtig water* staat. Ook namen als Gilze (1013 Gilisa: *het gele water*¹⁴), Dorst (Dornt, plaats waar doornige struiken groeien) en Ter Aalst (plaats waar elzen groeien of heiligdom?) kunnen op de jonge prehistorie teruggaan. Blijkbaar moeten deze namen, ondanks het (vermeende?) uitroeien van de Eburonen door Caesar en de postromeinse leegte toch de eeuwen getrotseerd hebben.

Het is bekend dat sommige elementen uit de vroege middeleeuwen dateren,

maar de tijdsspanne waarin een element gebruikt werd, kan vele eeuwen bestrijken. Het boven reeds besproken heem (woning, hoeve of een groep woningen) valt onder de oudste elementen daterend uit de 6^e-10^e eeuw¹⁵, evenals -ingen, waarvan Teteringen een voorbeeld lijkt, maar het waarschijnlijk niet is.¹⁶ Heem sluit in onbeklemtoonde vorm af tot -om, -um of zelfs -en. Boven zijn enkele namen met dit element reeds behandeld. Zele (verblijf of schuilplaats)¹⁷ hoort ook tot een oude laag, maar komt in de nederzettingenamen in de Baronie amper voor (alleen in Zonzeel bij Terheijden). Hout en lo kunnen waarschijnlijk ook uit de vroege of hoge Middeleeuwen dateren: Meerhout in de Antwerpse Kempen komt al in 741 voor.¹⁸ Hout betekent 'bos met opgaande bomen' en lo is een 'open plek in een bos' of 'een niet dicht bos op hogere grond'.¹⁹ Lo komt in veel dorpsnamen voor, evenals hout, denken we aan Bavel, Baarle, Oekel, Hartel, Steelhoven (<Steenlo), Castelré, Vrachelen, Oosterhout, Den Hout, Varenhout (>Varent), Ulvenhout, Diunt (<Doornhout), Wernhout en Heusdenhout. Bavel is het bos van Bavo, Oekel betekent bos behorend bij een groter geheel, Hartel staat voor bos met herten, Steenlo wijst op stenen (Romeinse?) in de ondergrond, Casterlo is een lo bij een versterking (of bij een kastanjeboom?). Vrachelen is waarschijnlijk gevormd uit wrac+lo, dus een bedorven lo en Baarle uit baar+lo, dus een kaal lo. Lo-namen kunnen dateren uit de 8^e-10^e eeuw.²⁰

Oosterhout is het hout ten oosten van een reeds bestaande nederzetting, Varenhout is een hout met varens, Ulvenhout is een hout bestaande uit wilgen en Heusdenhout is mogelijk een hout waar stelen gehaald konden worden. Het eerste lid van Wernhout is nog onduidelijk. De hout- en lo-namen wijzen erop dat er veel nederzettingen ontstaan zijn op plaatsen waar eerst bos was. Het bos verdween door de zaag en de bijl, maar waarschijnlijk vooral door het vee, dat er in weidde en dat jonge boompjes vernielde en oudere schilde. Het dramatisch effect van een dergelijke begrazing is tegenwoordig weer waar te nemen in natuurgebieden waar paarden, koeien en geiten vrij rondlopen en de bossen grondig kunnen aantasten.

Laar is in nederzettingenamen veel minder frequent dan hout en lo. Galder is mogelijk gevormd uit gelt ('onvruchtbaar') +laar. Bij Ulvenhout kennen we Kouwelaar (koud 'blootgesteld aan de noordenwind' of 'verlaten'²¹). Verder komt Laar vooral als simplex voor, bijvoorbeeld het Laar te Zundert. Over laar is veel gepubliceerd; de betekenis wordt wel omschreven als 'onbebouwde (gemeenschaps)-grond met heide of minderwaardige grassoorten begroeid' of 'open plek in een bos, voorzien van waterplassen'.²² Rode en hove kunnen uit de hoge middeleeuwen dateren.²³ Het laatste element treffen we bijvoorbeeld aan in Boshoven, Nijhoven, Verhoven, Nerhoven, Ginhoven (onder Zundert én onder Baarle), Eindhoven (bij Princenhage) en Loven (uit Lohoven)²⁴ en betekent 'grote boerderij', mogelijk vaak de grootste en eerste boerderij waaruit later een nederzetting ontstond. Nij in Nijhoven duidt op een nieuwe hof (hoewel er reeds in de 8e eeuw een nederzetting bestond²⁵), Verhoven en Nerhoven zijn mogelijk gevormd als tegenstelling: ver en dichtbij Gilze-dorp. Ginhoven bevat geen, gin, een aanwijzend voornaamwoord. Eindhoven duidt op ligging op het einde van het cultuurgebied. Rode komt voor als nederzettingenaam in Baarle-Nassau: Reuth en te Oosterhout in Rutsel.

Het is onbegonnen werk om op deze plaats diep in te gaan op de diverse verklaringen die voor elke nederzettingsnaam kunnen worden gegeven: hiervoor zij verwezen naar het reeds vermelde overzichtswerk.²⁶ Misschien is er in de toekomst nog eens gelegenheid om in dit jaarboek een overzicht te wijden aan de nederzettingnamen.

Archeologisch interessante namen.

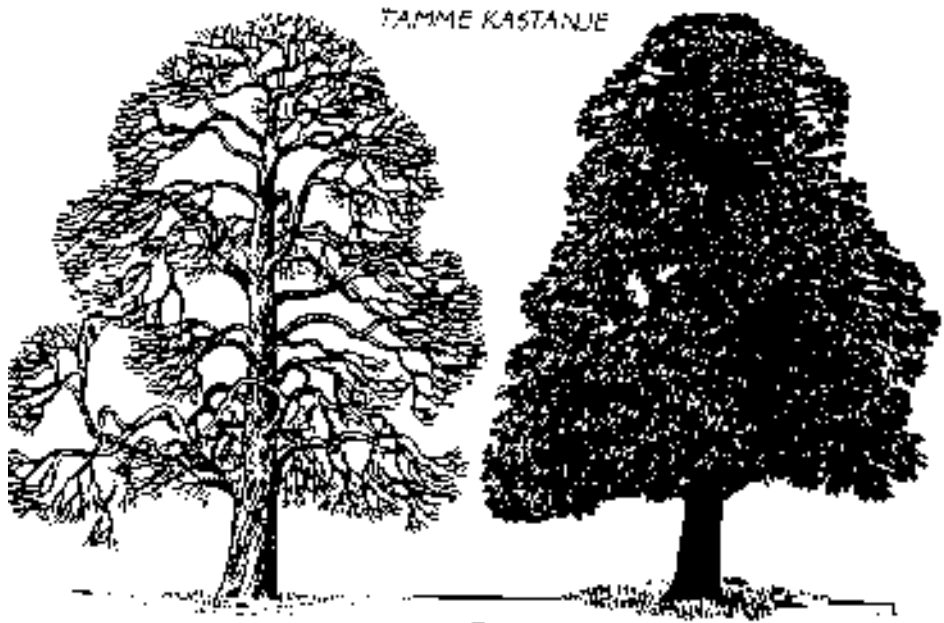
In de bodem bevinden zich allerlei restanten van verdwenen culturen. Soms worden de vindplaatsen gekenmerkt door een typische naam zoals tommel, kaster, hofstad, burg, leeuw en steen. Het zijn elementen die op oude versterkingen, bewoonde plekken of begraafplaatsen wijzen. We zullen ze hieronder bespreken.

Tommel zou duiden op een grafheuvel, meestal uit de Gallo-Romeinse periode.²⁷ In Haspengouw zijn het zeer opvallende heuvels in het cultuurlandschap.²⁸ Grafheuvels kunnen ook stammen uit de laatste fase van de Nieuwe Steentijd en de vroege en midden Bronstijd.²⁹

Het woord tommel zou een verkleiningsvorm bij tombe zijn: deze laatste term komt in het zuiden van ons taalgebied ook voor ter aanduiding van een grafheuvel (niet in de Baronie maar wel te Gemert³⁰ en in Vlaanderen). In Baarle ligt een gehucht Tommelen (meervoud bij tommel), waar inderdaad diverse grafheuvels zijn blootgelegd.³¹ Verder komt tommel als micro-toponiem voor in Zundert, Princenhage (in de Steenakker en te Effen), Etten en Sprundel. Onder Galder ligt een Tommelakker. De tommels lagen meestal in de dorpsakker. Oorspronkelijk zal de eerbied voor de begraafplaatsen ontginning van de tommels voorkomen hebben: volgens Ammianus Marcellinus, een Romeins historicus uit de 4^e eeuw, hadden de Germanen een heilige angst voor de omheinde grafheuvels van hun voorouders.³²

Leeuw'grafheuvel' komt misschien voor in het toponiem Leverkamp in de Houtse Akkers, waarin lever het meervoud bij leeuw kan zijn³³; hier dus ook een grafheuvel in de dorpsakker, zoals bij de tommels.

Kaster komt in de Baronie voor in de gehuchtsnaam Castelré bij Baarle en in Kesteren, bij Princenhage. Beide zijn gevormd uit Casterlo, een lo bij een castra 'groot legerkamp voor een heel legioen'.³⁴ Deze castra lagen niet langs de Rijn-limes, maar in het binnenland. In de Romeinse tijd lag er alleen te Nijmegen een castra. In de Kempen vinden we behalve de twee castra in de Baronie ook nog een Kasteren bij Hoogeloon en Kasterlee bij Turnhout. Zouden er in een dergelijk klein gebied vier castra gelegen hebben? Dat lijkt rijkelijk veel. Misschien moet men dan voor Kaster eerder denken aan een boomnaam: de tamme kastanje, *Castanea sativa*, een boom die door de Romeinen naar onze streken werd gebracht.³⁵ In de Romeinse tijd was het klimaat warmer dan tegenwoordig. De kastanje kan zich hier goed thuis gevoeld hebben en bossen gevormd hebben. Caster blijkt immers in de Kempen steeds gecombineerd te worden met lo (en niet met heem, huis etc.). Deze boomnaam treffen we ook aan in Kastenzholz bij Keulen en Castenzbom bij Trier.³⁶ Opvallend is wel dat in geen van beide namen de 'r' voorkomt.

3. Tamme kastanje, *Castanea sativa*.

Donder kan wijzen op een plaats waar zich een heiligdom bevond voor de god Donar of een plaats die gewijd was aan Donar. Een Donderblik vinden we op de grens van Rijsbergen en Princenhage, waar volgens een verklaring uit 1654 van Jacob Cornelis Geerit Jacob Willems, toen 63 jaar oud,

den Bergh genaemt Stoffelenbergh, liggende aende Donderblik, neffens de heirbane ende noortwaerts neffens theyvelt van de erffgenamen van de heer stadthouder Buycx ontrent den achtersten hoeck van tselve heyvelt naest Rysbergen aldaer onder de Crabben ende de Hage mede te behooren als liggende oost binnen de voors. Limite naest de Hage, ende dat denselven bergh van ouden tyden is genoemt Stoffelenbergh uijt oirsaecke eertyts enen Stoffel opten selven bergh om eenigh misdaet onder Rysbergen begaen, is gejustitieert in sulcker voegen dattet hoeft bijnaer van den voors. Bergh rolde inden gemelten Donderblik ende daer naer op een radt geleijt twelck aldaer opten selven bergh was opgereght en de dat tselve rath aldaer was blyven staen totter tyt toe tselvige is vergaen.³⁷

Executies vonden in de late middeleeuwen wel meer plaats in kleine dorpen zonder hoge jurisdictie. Zo werd te Weelde rond 1530 een misdadiger genaamd Wouter Plaggen op de openbare weg onthoofd en wel zo deskundig dat het leek alsof zijn hoofd niet van zijn lichaam gescheiden was.³⁸

Een oud grenspunt bij Nispen stond bekend als Dondersteen, ook wel aangeduid als de Nispense Drieboutsberg. Onder Princenhage vinden we op Steenakker een Donderven en op de Houtse akkers onder Oosterhout een Donderbos (1324 Donrebosch). Het combineren van donder met blik en ven lijkt wel te wijzen op het offeren van waardevolle voorwerpen (wapens, sieraden) in moerassen of rivieren, een handelwijze die goed bekend is uit de Brons- en IJzertijd en die soms op zeer grote schaal plaats vond.³⁹ Het Donderbos op Den Hout zou een aan Donar gewijd bos kunnen zijn.

Namen met duivel zouden wijzen op prehistorische en Romeinse bouwwerken; het waren 'wüste und schauerliche Orte'.⁴⁰ Men geloofde waarschijnlijk niet dat de indrukwekkende door de Romeinen opgerichte gebouwen door mensenhand ontstaan waren. Vergelijk de Devils Ditch in Engeland: 'An ancient earthwork, which was ascribed tot the agency of the devil'.⁴¹ In de Baronie komt duivel voor in combinatie met beemd, donk, rijt en akker. Lagen deze in de buurt van oude bouwwerken, wallen, versterkingen of iets van dien aard? Het Duivelshoefke in Alphen, 1422, zal wel naar een persoon genoemd zijn.

Steen in veldnamen kan ook eenvoudig wijzen op de aanwezigheid van leem in de ondergrond: een perceel waar baksteen geproduceerd kan worden. Een andere verklaring gaat uit van de aanwezigheid van Romeinse restanten in de bodem. Inderdaad blijkt dat op Steenakker onder Princenhage diverse vondsten uit de Romeinse en andere perioden zijn aangetroffen. In de Baronie komt het element vrij frequent voor. We vinden toponiemen als Steenakker (in diverse gehuchten), Steenheining, Steenmortel, Steenblok, Steentichelt en Steenweerd. De veldnaam Steentichelt onder Rijsbergen lijkt de theorie dat steen op Romeinse archeologica wijst te versterken. Tichel duidt op dakpannen. In de buurt van deze plek is bij de aanleg van de weg Breda-Zundert begin 19^e eeuw een Romeinse altaarsteen aangetroffen, evenals restanten van een tempel.⁴² Ook op de Ticheltakker (de dorpsakker van het gehucht Tichelt) werden talrijke vondsten geborgen.⁴³ De stenen in de bodem zullen de boeren ongetwijfeld veel overlast bezorgd hebben bij het ploegen van de grond, maar blijkbaar behoorde de betreffende cultuurgrond tot de meest vruchtbare en was het zonde om er geen landbouw te bedrijven. Op luchtfoto's (genomen in de zomer) zijn de plaatsen waar stenen in de bodem zitten vaak goed te zien: het gewas verdroogt er gemakkelijk en tekent dan af ten opzichte van de rest van de akker.

Burg-toponiemen komen in de Baronie vrij frequent voor. Wat we onder een burg te verstaan hebben is echter niet zo duidelijk. In elk geval geen versterkte stenen vesting of kasteel. Mogelijk eerder een vluchtburg en dan te vergelijken met de overal voorkomende schansen uit de Tachtigjarige Oorlog. In de literatuur vindt men dat de burgen versterkingen kunnen zijn uit de noormannentijd (9^e-10^e eeuw) of uit de Romeinse periode. Veel Romeinse versterkingen dragen de naam burg: Valkenburg, Wiltenburg, Aalburg, Roomburg, Rijsburg, Brittenburg en Voorburg.⁴⁴ In Zeeland treft men veel burgen uit de Karolingische tijd aan⁴⁵, terwijl in Belgisch Brabant enkele burgen uit de Vikingtijd bekend zijn: de Homburg te

Ukkel en de Dietborch te St. Kwentens-Lennik.⁴⁶ Versterkingen uit de 10^e eeuw bestonden uit een aarden wal van twee tot vier meter hoog met palissaden erop: ze waren rond of ovaal, half rond of achtvormig.⁴⁷ Bij Dorestat werd een aarden vluchtburch aangetroffen van 91 bij 500 meter.⁴⁸

In de Baronie treffen we het element burg, burcht (in oude vormen steeds borch) aan in namen als: Kreitenburg, Kwalburg, Schuilenburg, Werrenburg, Burgakker, Burgberg, Borgerhout, Burgertuin, Borchdongelen en andere. Kwalburg (bij Alphen) is een naam die ook bekend is in de omgeving van Aken: in 390 (kopie 11^e eeuw) geschreven als Quadriburgium, in de tweede helft van de 11^e eeuw Quadalburg en in 1143 Qualburg.⁴⁹ De betekenis is waarschijnlijk 'vierkante burg'. Is het een door de Romeinen gebouwde versterking? Onder Alphen vinden we ook een Schuilenburg en een Kreitenburg; het laatste toponiem is trouwens ook bekend te Baarle en op de grens van Etten. Verder komen Kreitenburgen voor te Erp, Someren, St. Oedenrode en Veghel, terwijl te Erp ook een Schuilenburg bekend is.⁵⁰ Waarschijnlijk moeten we in kreit een nevenvorm bij krat 'gevlochten mat, horde' zien⁵¹: dus een versterking voorzien van gevlochten takken. Schuilenburg zal een versterking zijn waarin men veiligheid, beschutting kon zoeken.⁵²

Of Burgst onder Princenhage ook bij de burg-formaties gerekend moet worden is niet helemaal duidelijk. De oudste vermelding 1265 Borst zou men ook in verband kunnen brengen met bornt⁵³ (-rn gaat over in -rs, de suizende r, een verschijnsel dat ook voorkomt in Dornt>Dorst). Bornt zou wijzen op branden of op een bron. De burcht te Breda komt in 1487 voor als borghst.⁵⁴ Het wegvallen van g komt voor in Borgstad te Asse (1697 Borstatbroeck⁵⁵) en ook bij enkele vermeldingen van Kwalburg (Qualborsche ackers). Dan zou Bur(g)st toch een grafie voor burcht kunnen zijn, maar de -st uitgang blijft vreemd.

Veel postmiddeleeuwse burg-namen zijn 17^e-eeuwse mode-namen: vooral in Princenhage komen er verscheidene voor: Scharenburg, Vinkenburg, Lindeburg etc. Daarnaast komt ook verwarring tussen burg en berg voor: voorbeelden zijn Luchtenburg en Valkenburg onder Ginneken, die in de oude vermeldingen steeds -berch in hun naam hebben. Qua betekenis staan burg en berg trouwens dicht bij elkaar.⁵⁶

Archeologisch interessant kunnen ook de Hunkamp te Oosterhout en het Pleys, Paleys te Molenschot zijn.⁵⁷ Bij het laatste toponiem moeten we mogelijk denken aan mnl. palijsse, palisse, paalwerk.⁵⁸ Een palissade dus, maar voor welk doel? Afscheiding van een boerderij is onmogelijk: het gebied ligt laag, er stonden geen boerderijen. Wel kwamen palissaden soms voor op de grens van een akkergebied en de woeste grond.⁵⁹ Hun in Hunkamp kan wijzen op de overlevering dat de Hunen of Saksen daar verbleven⁶⁰: het terrein ligt vlak bij de St. Jan. Kamp 'omsloten perceel' komt in Oosterhout en trouwens in de hele Baronie weinig voor, maar het hoort wel tot een oude laag van toponiemen.

Hofstad, hofstede betekent 'plaats waar een hof, een boerderij staat of stond'. In de cijnsboeken van de heren van Breda komt het begrip duizenden malen voor: 'de hoffstadt of ledich erve daer eertijts een huys op te staen plach, 1586; een hoffstadt metten huysinge daer op staende, 1699; een hoffstadt tot Keessel, eertijts betimmert,

1699'.⁶¹ Opvallend vaak komt men hofsteden zonder boerderijen tegen: waren ze een overblijfsel van de 14^e eeuw, toen pest en economische malaise toesloegen?

De term werd in de loop der eeuwen nogal eens verminkt overgeleverd: hofstap, hostat, hofsteen, hofstaayen, hontsteert etc. (ook het in het rivierengebied veel optredende hostert⁶² zal wel van dit woord stammen en niet van hoogstraat). Onder Notsel komt bijvoorbeeld de Offstap voor; onder Achtmaal is de Hofstadacker geëvolueerd tot Hontsteertacker. Mogelijk moeten we ook Hoogsteen onder Princenhage bij deze groep rekenen. In een goederenregister van St. Maartenskerk te Utrecht, daterend uit 1080 (maar berustend op veel ouder materiaal) komt de passus 'sidila autem qui Ofstede dicuntur' voor.⁶³ Bij de Vikingen waren de hofsteden plaatsen die een rol speelden in het godsdienstig leven en bij feesten.⁶⁴

Hofstad en vooral Oude Hofstad vinden we in diverse gehuchten: waarschijnlijk gaat het hier om de plaats waar een grote, oude boerderij, een hof, gestaan heeft: mogelijk de eerste hoeve van de nederzetting, waaromheen de andere boerderijen zich gegroepeerd hebben. Naar een dergelijke Hofstad voerde in Alphen de Hofstayensche wech. Veel namen van hofsteden zijn genoemd naar de voormalige eigenaar: Everaartshofstad, AerttsLievenhofstad, Kentinks-hofstad, Lange Grietenhofstad, Ver Agnesenhofstad, Rieshofstad, Rode Papenhofstad. Hier zien we een facet van de toponymie dat voor genealogen van belang is: er komen veel oude (en ook vaak uitgestorven) familienamen in de veldnamen voor. In het oosten van Brabant is het toponiem ook goed bekend; in Schijndel komt zo in 1316 al een equivalent van Rode Papenhofstad voor: hofstad genaamd Papenhofstad.⁶⁵

Wat betreft verdwenen bouwwerken zou men in dit opzicht ook kunnen denken aan de talrijke verdwenen (water)molens en de galgen, die in diverse nederzettingen werden aangetroffen, doch we laten deze hier rusten.

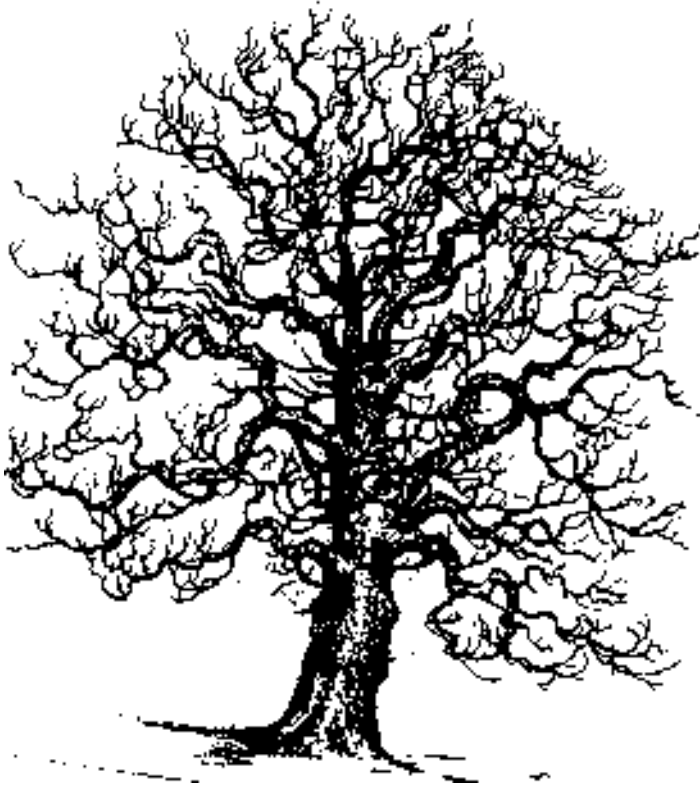
Omsluitingen

Eeuwenlang was het gewoonte om percelen te omgeven met een wal, voorzien van een heg en een (droge) sloot eromheen. De wal werd altijd aangeduid met gracht: in 1555 wordt in Teteringen verhaald over 'eenen hoogen gracht' waarmee de eigenaren 'altyt beheynt ende bevreet mogen syn'; in 1528 spreekt men te Galder van 'een gracht oft heyninge'; in 1536 moest er in Alphen een gracht van 5 voet breed worden aangelegd (een voet is 28,4 cm); in Zundert wordt in 1570 een gracht van 5 voet hoog genoemd. Op Tervoort horen we in 1610 waar een gracht voor diende: 'behoorlyck te beheymen tegens overspringen van beesten'. Op de Emer bij Princenhage lagen rondom de landerijen van Van der Locht in 1655 wel grachten van 3 of 4 roeden breed (16 tot 22 meter!).⁶⁶ Op de hoeve Ter Zande te Kwalburg, bezit van Tongerlo, moest de pachter in 1549 en volgende jaren elk jaar 50 roeden (280 meter) grachten opwerpen en beplanten met eik, berk of els⁶⁷. Rond diezelfde tijd moest de pachter van de Abtshoeve onder Teteringen, ook bezit van Tongerlo, een nog groter karwei uitvoeren: hij moest elk jaar 60 roeden dubbele grachten aanleggen; die gracht moest van boven 2,8 meter breed zijn⁶⁸ (dubbel slaat hier op de breedte van de gracht: normaal was 1,4 meter; 2,8 meter is precies een halve roede). Het lichaam van de wal kon de boer opbouwen uit zand, maar de zij-en bovenkan-

ten moesten uit zoden bestaan, die hij op de heide stak. Het zand voor het wallichaam kon gewonnen worden uit de droge sloot, die meestal langs de buitenkant van de wal werd aangelegd (het hool). Soms besloegen de wallen wel 1/3 van het oppervlak aan akkerland. Niet alleen rond individueel ontgonnen percelen werd een dergelijke gracht aangelegd, ook om de dorpsakker, een oud complex cultuurgrond, dat bij vrijwel elke nederzetting aanwezig is, lag een hoge wal, de schouwgracht of schouw genoemd. Het doel van de wallen was meerledig: de voornaamste werking ervan was het buiten de akkers houden van loslopend vee, dat eenmaal in de akkers gekomen grote schade aan de te velde staande gewassen aan kon richten. Was ander-mans vee in een akker aangetroffen dan kon de eigenaar van het perceel het door de vorster op laten sluiten in de bocht of schutskooi. Tegen een vergoeding kon de landbouwer zijn afgedwaald beest dan terugkrijgen. De akkerhekken of vekens moesten daarom ook steeds goed gesloten worden; wie een hek open liet staan ver-beurde volgens de keuren een boete. De wallen, zeker als ze met bomen bezet wa-ren, hielden ook de wind tegen, waardoor het geploegde en geëgde land, minder stuifgevoelig werd. Na het opruimen van de meeste heggen, begin 20^e eeuw, kwa-men er nogal eens stofstormen voor, waarbij het zaaigoed in de lucht verdween. Ook leverden de wallen om de 5, 6 of 7 jaar geriefhout en mutsaard op. De muts-aard werd aan de bakkers verkocht: deze diende om de ovens warm te stoken. In de heggen liet men bij de kap steeds enkele overstaanders staan om deze uit te laten groeien tot volwassen bomen, die nodig waren bij herstel van boerderij en schuur en voor nieuwbouw.

De Vloegracht bij Princenhage was van oorsprong geen waterloop, maar een soort dijk, die het water van de Mark moest keren bij overstromingen⁶⁹; hoe lang deze ‘dijk’ gefunctioneerd heeft, is niet duidelijk, maar in 1662 waren er nog delen van ‘in esse’. Vloei zal staan voor vloet, een gracht die de vloed keert dus. Een ande-re gracht treffen we te Teteringen: de Molengracht, die waarschijnlijk oorspronkelijk een wal tegen de aldaar lopende Molenley zal zijn geweest. In de Bavelse dorpsakker lag een perceel met de naam Oude Gracht; mogelijk had hier een voormalige bui-tenwal van de dorpsakker gelegen. Bij Chaam vinden we de Lange Gracht, een wal evenwijdig aan de Strijbeeksebeek, die het dal afschermdde.

Heining is veruit het meest voorkomende element om een met een wal afgeslo-ten perceel aan te geven. Het element dateert vooral uit de 14e-15e eeuw en komt in die eeuwen en ook later als appellatief voor, zoals bijvoorbeeld in 1354 te Gilze: die heyninghe after Ghipkens⁷⁰. Heining hangt samen met haghén, hegen ‘met eenen haag of heg omgeven’.⁷¹ Heining komt als toponiem in de hele Baronie voor, maar vooral in het oosten. Ook in Tilburg is het element nog frequent maar verder naar het oosten wordt het vervangen door kamp. Een groot deel van de heining-namen is samengesteld met die van de ontginner/eigenaar of met bepalingen over de grootte en ligging. Ook met namen van planten/bomen vinden we een aanzienlijke cate-gorie heiningen: Berkheining, Haagheining, Houtheining, Bosheining, Langboshei-ning, Lindeheining, Eectheining, Esheining, Wijheining (wij<wide=wilg), Gagelheining, Buntheining, Bremheining, Pootheining, Biesheining, Spelheining (spel, spil=meidoorn?) en Varenheining.

4. Inlandse eik, *Quercus robur*.

Ook veel voorkomend zijn de heitheiningen: dit zijn heiningen waar de boer heide liet groeien en waarop hij ongehinderd door de bepalingen uit de keuren zijn schapen kon weiden, plaggen steken naar behoefte, heide maaien etc. Ook benoeming naar wilde en gekweekte diersoorten komt voor: Leeuwerikheining, Ossenheining, Gansheining en Koetheining. Cultuurplanten vinden we in namen als Haverheining, Korenheining (koren = rogge), Boekweitheining, Gaarsheining, Raapheining en Vlassaarheining.

De Brandheining en Gebornde Heining zullen brandstof, dat is turf (heideturf) opgeleverd hebben. De Eerdbornseheining te Alphen kan genoemd zijn naar een terrein waar brandstof gewonnen werd, maar ook naar een bron. Verder hebben we nog namen die te maken hebben met de bodem zoals Zandheining, Leemheining, Moerheining en Steenheining (naar Romeinse stenen?).

Heiningen werden ontgonnen uit de heide: een eerste vereiste bij de inname was het afbakenen van de grond. Dit gebeurde meestal door kruisputten: twee loodrecht op elkaar staande voren die op de hoekpunten van het in te nemen perceel

5. Boeren bij de oogst, circa 1340.

werden aangebracht. De ontginning in spe moest eerst toestemming vragen aan de rentmeester van de domeinen (de Heer van Breda was meestal eigenaar van de vroente). Tegen een bepaalde som ineens te betalen (het voorlijf) en tegen een bepaalde eeuwigdurende grondcijns (een klein bedrag, evenredig met het oppervlak), jaarlijks te voldoen, werd de boer dan in het gebruik gesteld van zijn nieuwe perceel. De hoogte van het voorlijf en de cijns was niet altijd hetzelfde. In tijden dat er weinig animo was om te ontginnen verlaagde de rentmeester de bedragen. In de late middeleeuwen was de cijns meestal 6 denier Lovens per bunder ofwel een denier per grote lopenzaad (van 66 roeden). Lagere cijnsen wijzen meestal op eerdere ontginning in de Middeleeuwen.

Na 1600 lag dat anders. Voor een bunder heide die een landbouwer wilde ontginnen moest hij in 1613 bijvoorbeeld 36 gulden voorlijf (=koopsom) betalen en 10 stuiver erfcijns. Zat er groese in, dan was zowel het voorlijf als de cijns het dubbele.⁷² Het voorlijf was in de periode 1654-1696 nog hetzelfde. In 1696 werd het voorlijf verlaagd tot slechts 20 gulden, dit om de ingestorte ontginnings-activiteiten te stimuleren. In 1709 werd het voorlijf nogmaals verlaagd tot 16 gulden en de cijns tot 2 stuivers per bunder, terwijl in 1729 tenslotte het voorlijf nog maar 12 gulden bedroeg en de cijns slechts één stuiver.⁷³ Behalve de ontginningsactiviteit waren er nog andere factoren die de hoogte van het voorlijf en de cijns bepaalden, bijvoorbeeld de kwaliteit van de heide (zie boven).

Een methode om de leeftijd van heiningen te bepalen is te kijken naar het jaar van uitgifte, dat in de cijnsboeken bij diverse percelen vermeld wordt. Een andere methode bestaat hierin dat men het aantal soorten bomen en struiken per 30 yard (27 meter) telt en dan volgens de formule $110 \times \text{aantal soorten per 30 yard} + 30$ jaar de leeftijd van de heg bepaalt: de regel van Hooper.⁷⁴ Deze methode is naar ik meen in Nederland nog niet gebruikt. Het zou interessant zijn beide bepalingsmethoden (uit de cijnsboeken en uit de praktijk) met elkaar te vergelijken.

Heiningen waren over het algemeen groot van omvang: een bunder of meer, en ze werden voornamelijk gebruikt voor de teelt van rogge, boekweit en stoppelknollen. Het slopen van de heiningen begon reeds in de 19^e eeuw (in Etten was rond

1800 al driekwart van de heggen verwijderd), maar vond zijn hoogtepunt in het begin van de 20^e eeuw, mede onder invloed van de landbouwvoorlichting, die de boeren erop wees dat de bomen licht wegnamen en dat de wortels voedsel aan de akker onttrokken. Ook had men binnen een heining door de stilstaande lucht eerder last van nachtvorst (koude stilstaande lucht zakt snel naar beneden). Toch brachten de heggen op de wallen ook voordeel: het hout bracht een bepaalde prijs op als mutsaard; ook werd de schors die van de eiken werd verzameld gebruikt in de leerlooierijen (run). Het grovere hout was dienstig als geriefhout, dat op de boerderij met haar vele houten onderdelen altijd van pas kwam. Het hout dat op de wal werd aangeplant of gezaaid bestond meestal uit drie soorten: eik, els en berk. Na enkele malen kappen gingen de berk en de els achteruit en bleef alleen eik over. Tussen de stobben vestigden zich natuurlijk allerlei andere struiken, klimplanten en kruiden, zoals lijsterbes, vuilboom, brem, waterwilg, esp, iep, kamperfoelie, hop, dagkoekoeksbloem, eikvaren, salomonszegel, bosanemoon en vele andere. De kruiden deden het goed in de halfschaduw: als het hout gekapt werd groeiden ze waarschijnlijk wat uitbundiger dan in de sterkere schaduw als de bomen weer een jaar of vijf gegroeid hadden. Plagen in de gewassen werden bestreden door allerlei zangvogels die in de heg broedgelegenheid vonden (kneu, geelgors, vink, ortolaan, heggemus, merel, roodborst, winterkoning etc.). Maar door de uitvinding van het prikkeldraad begin 20^e eeuw liep het vee niet vaak meer los rond en kon de heg gemist worden. Ook het hout verloor zijn belang door de opkomst van allerlei metalen gebruiksvoorwerpen: men hoefde geen stelen of leggerden meer te zoeken in de heggen. Sinds de jaren vijftig van de 20^e eeuw is het onderhoud van de heggen verwaarloosd: de struiken groeiden uit tot bomen. Tevoren werden de overhangende takken ieder jaar gesnoeid en werden de heggen om de vijf tot zeven jaar gekapt (geboscht, gehouwen).

Door de heiningen zag het landschap rondom de nederzettingen er eeuwenlang vrij bosachtig uit, mede doordat de heggen op wallen stonden. In werkelijkheid was er veel minder bos dan tegenwoordig.

De betekenis van haag wordt wel omschreven als ‘omheind bosje’⁷⁵ of ‘omheinde ruimte’ en ‘ingesloten wildbaan’.⁷⁶ Hoeufft, die een van de eerste Nederlandse streekwoordenboeken schreef, geeft voor het Breda’s de betekenis ‘omtuinde, omheinde plaats’, ook wel ‘landstreek’.⁷⁷ De oudste haag-naam in de Baronie is die van het dorp Princenhage, dat eeuwenlang kortweg met Hage werd aangeduid. In 1198 komt het voor als *indaginem quod vulgo haghe dicitur* ‘en *locum qui Haghe dicitur*.⁷⁸ Een indago is een ingesloten wildbaan, maar waar deze precies lag is onbekend. Het Liesbos was later wel een warande van de Heren van Breda, maar dit bos ligt helemaal acentraal in het westen van de gemeente. De toponiemen met hage zijn samengesteld met namen van planten en dieren, zoals Kalverhaag, Withage, Wolfshage, Doornhaag, Konijnshage, Wishage, Riethaag en Werfhaag. Wit is wijt, wide ‘wilg’ en wis is ‘dunne taaie boomloot, buigzame twijg, teen’.⁷⁹ Het toponiem Withage komt in diverse dorpen voor: Chaam, Baarle en Zundert. Werf is waterwilg. We zien dus dat wilgen vaak gecombineerd worden met haag: het zijn bosjes van wilgen of terreinen omsloten door wilgenheggen. De Rouwhaag te Gilze zal een ruig begroeid perceel geweest zijn en de Rijhage op Geersbroek zal genoemd zijn naar een rijt ‘kleine waterloop’. Meertenhage in Roosendaal en Rijsbergen bevat een per-

soonsnaam. Heg wisselt wel met haag: in Zundert komt in 1466 die Werfhage voor, terwijl in 1670 het Wervenheggeske genoemd wordt. Volgens Hoeufft sprak men in de eerste helft van de 19^e eeuw in de Baronie ook vaak van haag in plaats van heg.⁸⁰ Heg komt onder andere voor in de Hegse Keten onder Etten, de Hegakker onder Galder, en meer andere.

Bolk en blok zijn beide afgeleid van beluken met o.a. de betekenis 'omsluiten, begraven'.⁸¹ Een beloke is een 'omheining, park' of 'omheind of afgeperkt grondgebied'. Het woord blok lijkt beperkt tot de Baronie en westelijk Brabant, in Kempenland of de omgeving van Helmond is het vrijwel onbekend.⁸² Wat is het verschil tussen blok en bolk? Een blok is meestal een weiland met sloten omgeven, terwijl een bolk een omsloten stuk grond van inferieure kwaliteit is, behorend bij een beter stuk grond. Blok wordt ook wel gebruikt om zeer grote percelen aan te geven, vooral in poldergebieden. Enkele voorbeelden ter illustratie:

Drye stucken oft bloken heyvelts, Ginneken, 1580; de helft van drye gemet beemden in eenen block van vyer gemeten, Princehage, 1606; Vyff parchelen oft blocken aen malcanderen opten Emere, 1711; derthien lopensaets lants onder bolcken ende lant, Lijndonk, 1529; Stuck beemden met eenen bolcke daer bovenaen gelegen, Zundert, 1501; stuck lants metten bolck oft vuytgeslagen moer daeraen liggende, Princenhage, 1598; den Hoochacker met een bolcxken daeraen ligende, Overa, 1533; een half buynder ackerbolcke in de acker, Bavel, 1463; een buynder erffs onder heyde ende weyde, eensdeels geheyten Schootsland, eensdeels Schootsbolcke, Bavel, 1511.⁸³

Bij ontleding van de gebruikswijze bleek dat van de blokken in de Baronie ongeveer de helft als beemd in gebruik was en een vierde als weide; bij de bolken was een vierde deel als beemd en 40% als weide in gebruik, terwijl er ook nog een belangrijk deel heide was. Dat men wel verschil voelde tussen blok en bolk blijkt uit een tekstverbetering uit 1518, waarbij een perceel te Chaam dat genoemd wordt de *Oude Heyninge mette bolcxken* verbeterd werd in de *Oude Heyninge mette blocxken*.

Bloknamen zijn dikwijls samengesteld met de naam van de eigenaar: Slabbaertsblok, Snellenblok, Spijkersblok, Tolingsblok, Coeijaertsblok, Schendelsblok, Grymhuysensblok, Faes de Cotersblok, Ver Belyenblok. Verder zijn diverse blokken genoemd naar de omgeving en naar planten en dieren: Ravensblok, Kalverblok, Koeblok, Rogblok, Hamelblok, Heideblok, Zure Blok, Mispelerblok, Ossenblok, Goorblok en Hulsblok. Bolken komen bijna nooit voor in combinatie met de naam van de eigenaar. We vinden aan bolknamen bijvoorbeeld Doornbolk, Hulstbolk, Rouwbolk, Heesbolk, Stokkenbolk, Luisbolk, Werdelbolk, Voordbolk.

Naast bolk vinden we ook de umlautsvorm bulk, niet alleen in het oosten van de Baronie, maar ook in Teteringen, Heusdenhout en Bavel, zoals het *Klyn Bulixke* (1768). Behalve blok en bolk komen ook de elementen blook en look, lok in de toponymie van de Baronie voor. In 1353 wordt van de bezittingen van Willem van Duivenvoorde in de Vucht gezegd *dats gebloect in IX bloken*.⁸⁴ Lok komt voor te Alphen waar een gebied de Oude Lokken genoemd wordt (maar men kan hier voor

lok ook denken aan de betekenis ‘wollegras’ of ‘bepaald soort turf’, omdat het gebied een turfveld was). Look komt vooral voor te Zundert: we vinden daar de Look en de Lokerakker, maar ook wel in Baarle waar de umlautsvorm Leuk opgetekend werd.

Kamp komt in het oosten van Brabant veel meer voor dan in de Baronie. In de Antwerpse Kempen ontbreekt het.⁸⁵ Een kamp is een perceel dat met levend hout omheind is; kamp zou synoniem zijn met kluis, klooster en look.⁸⁶ Het element is in de Baronie niet frequent: zoals te verwachten komt het vooral in het oosten van dit gebied voor en wel te Oosterhout, Gilze en ook Teteringen. Toch lijkt het element hier oude papieren te hebben. Te Baarle spreekt men in 1662 over kamp als appellatief: eenen camp genaemt de Bulcken⁸⁷. In Oosterhout vinden we de Huncamp, bij de kerk en de Levercamp op Den Hout, beide al in de 15^e eeuw opgetekend. Zie voor de betekenis van de samenstellende elementen hun en lever boven. In Oosterhout vinden we verder nog de Hoekkampen en de Kortkampen in het gebied de Kampen bij Ulendonk, een vrij moerassig terrein. Onder Gilze ligt een perceel beemden met de naam de Kempkens ook in een beemdgebied, de Gilze Vucht. Kampen kunnen dus blijkbaar zowel op hoge als lage gronden aanwezig zijn. De Teteringse Kampakker komt al in 1415 voor.

De voormalige dierenwereld van de Baronie komt tot uiting in talrijke toponiemen. De meeste zijn gevormd met de namen van zoogdieren en vogels, de grootste en meest opvallende dieren. Maar ook enkele insecten en amfibieën worden vermeld. Bij de zoogdieren is het opvallend dat vooral de meest bejaagde soorten als wolf en vos sterk vertegenwoordigd zijn. We bespreken hieronder enkele van de in de toponiemen voorkomende dieren.

Arenden komen tegenwoordig weer een enkele maal in Noord-Brabant voor, de zeearend althans. Het is een zeer grote, opvallende vogel, die nauwelijks over het hoofd kan worden gezien en vroeger dan ook een geliefde jachtbuit geweest moet zijn. De zeearend werd ook wel aangeduid met gansarend omdat hij wel eens een gans verschalkte. In de 16e eeuw was er voor de jachttopziener van de heer van Oosterhout een extraatje te verdienen als hij de arenden, die de zwanen van het kasteel ten Strijen bedreigden, schoot: hij kreeg voor elke geschoten arend 6 stuiver en hij verschalkte er maar liefst drie in één seizoen.⁸⁸ Te Rijsbergen en Kalmthout werden respectievelijk in 1854 en 1850 zeearenden geschoten.⁸⁹ In het jaar 1853 werd in Noord-Brabant een premie uitgekeerd van een gulden/stuk voor vier gedode arenden, in 1854 waren er dat nog twee.⁹⁰ In toponiemen treffen we de arend aan in Arendonk onder Zundert en de Arendsvelden te Molenschot.⁹¹

De bever moet eeuwenlang in het waterrijke Nederland een gewone verschijning geweest zijn. De mens vervolgde het dier wegens de vacht (castoren hoed!) en de schade die het dier aan zou brengen: bevers leggen namelijk vaak dammen aan die waterlopen versperren. In 1770 werd er nog een bever bij Hedel geschoten. In 1799 werd er een bever gevangen bij Epse aan de IJssel in een otterstap.⁹² De laatste Nederlandse bever werd te Zalk door een visser doodgeslagen in 1825 of 1827.⁹³ De

6. Zeearenden.

bever eet uitsluitend planten en boomschors, vooral van esp en wilgen. In veldnamen komt het dier voor te Ulvenhout: de Beversluis en te Notsel, waar een beemd ligt met dezelfde naam. Verder op de grens van Galder en Rijsbergen, waar het toponiem Beverschot voorkomt. Voor Beversluis moeten we waarschijnlijk denken aan een dam in een beek en Beverschot is een schot 'beboste hoek hoger liggend land, uitspringend in moerassig gebied', hier bevolkt door bevers. Bevers was ook een bekende familienaam, waaraan de Zundertse toponiemen Bevers en Beversgoed hun ontstaan wel te danken zullen hebben.

Echel of egel is de naam voor de bloedzuiger, *Hirudo officinalis*, een dier dat vroeger overal in beken en sloten voorkwam, maar nu zeldzaam is geworden. Het dier werd gebruikt voor aderlatingen, die te pas en te onpas bij patiënten werden uitgevoerd (hiertoe werden ze ook gekweekt). Tegenwoordig probeert men met bloedzuigers bloedstollingen na operaties te voorkomen. Naast de medicinale bloedzuiger komt ook de paardenbloedzuiger voor die bij het drinken in de slokdarm en mond van paarden door kan dringen. Bloedzuigers werden soms op een zeer merkwaardige manier bemachtigd: in Geel gaf men ezels en ossen grote leren 'hozen' aan

om de poten. Zo werden ze de kuilen waar de bloedzuigers leefden ingedreven. Nadat de bloedzuigers zich hadden vastgehecht lieten ze los en konden uit de hopen vandaan gehaald worden.⁹⁴ De meeste toponiemen met echel samengesteld bevatten termen voor moerassige landerijen: Echelbeemd, Echelbroek, Egeldonk, Egelgoor, Echelmeren, Echelpoel, Echelveld en Echelven. Het woord egel wordt zowel gebruikt voor de bloedzuiger als voor het 'stekelvarken'. De overeenkomst tussen beide dieren lijkt niet erg voor de hand te liggen. De lichaamsvorm?

De eend werd vroeger vaak aangeduid als eyntvogel of vogel zonder meer. Vandaar dat eendenkooien ook wel vogelkooien genoemd werden. De eenden leven vooral op moerassige plaatsen, zodat de namen Eendengoor en Eendenmaat (maat'-hooiland') geen verwondering oproepen. De Empoel (ook Impoel, beide ontstaan uit Entpoel) te Gilze zal een waterplas met eenden zijn geweest.

De Endebleken onder Dorst zijn blikken, uitgeveende vennen, waar eenden verbleven. In een eendenkooi werden eenden in een vangpijp gelokt. Rondom de kooi moest binnen een cirkel met een bepaalde straal stilte in acht genomen worden (het paalrecht, meestal 754 meter ⁹⁵). Eendenkooien komen in de Baronie voor vanaf de 17e eeuw. Eendenkooien waren bekend te Princenhage (genoemd in 1666), Terheijden (twee stuks, één uit 1689 en één uit 1693) en Achtmaal (1697). In Holland en Friesland kwamen in de 16e eeuw al eendenkooien voor. De tamme stalleenden werden met voer diep de met schuinstaande rietmatten afgeschermdde pijp ingelokt, waarbij de wilde eenden volgden. Een hondje dat telkens achter een rietmat verdween, lokte de eenden ook aan. Als de eenden het einde van de pijp naderden verscheen de kooiker plotseling achter de eenden: de tamme eenden vlogen terug, maar de wilde raakten in paniek en kwamen in de val aan het einde van de pijp.⁹⁶

Ever is de naam voor het mannelijk zwijn. De naam komt voor in het Everzeel te Galder en de Everdonk te Princenhage. Sele, zeel is een uit één ruimte bestaand huis, hier dus eerder een stal, waar een beer gestald was en in geen geval een herenhuis, woning der aanzienlijken, kasteel, hof, zoals sele, sale in het middelnederlands woordenboek wordt omschreven.⁹⁷ Gezien de combinatie van sele met schaapskooi (Faltsale) en rund (Hrindsale) moet men denken aan een betekenis veestalling.⁹⁸ Men denkt wel dat een zele in tegenstelling tot heem een tijdelijke woonplaats, meestal vooruitgeschoven in het natuurlandschap aan zou geven.⁹⁹

Ganzen kwamen vanouds gedurende de wintermaanden fourageren in de beemden van Teteringen, Oosterhout en Princenhage en mogelijk ook elders. De tamme gans figureert vaak in de vorm van cijnzen in natura, op te brengen aan de Heer van Breda. Deze gans stamt af van de grauwe gans, een soort die tegenwoordig weer in Nederland tot broeden is gekomen. Merkwaardig is het verschijnsel dat tot op heden in geen enkele boerderij-inventaris (uit de 17^e/18^e/19^e eeuw), waarvan er toch vele honderden zijn doorgenomen, een spoor van ganzen is aangetroffen. Toch moeten ze er in de late middeleeuwen volop zijn geweest. Zijn ze verdwenen door concurrentie met varkens of schapen? Of verdwenen ze door het verminderen van de gemeene gronden, waarop de arme lieden hun ganzen lieten grazen? Ganzen zijn lastig voor andere dieren in zoverre dat ze door het alom deponeren van hun uitwerpselen het grazen van koeien en schapen bijna onmogelijk maken. Met gans samengesteld

vinden we Gansakker, Gansmoer, Gansblok, Gansheining, Gansland, Ganspoel, Gansputten, Ganzenweide en Ganzenwiel. De gebruikers van het Gansmoer op Den Hout moesten een ganzencijs opbrengen.¹⁰⁰ Dit kan ook het geval zijn met de Gansheining en het Gansland. Bij Ganspoel, Gansputten en Ganzenwiel zullen we wel aan wilde (of tamme?) ganzen moeten denken die hier verbleven.

Het konijn behoorde niet altijd tot de inheemse fauna van Nederland. Het dier stamt uit Spanje, Noord-Afrika en zuidelijk Frankrijk en is in de loop van de late Middeleeuwen hier ingevoerd. In Vlaanderen zijn al vondsten uit de 12^e/13^e eeuw bekend.¹⁰¹ In het Sacramentaire van Gellone (Frankrijk) dat uit het einde van de 8^e eeuw dateert, komt al een afbeelding van een konijn voor.

In de middeleeuwen hielden kloosters en de adel konijnen in afgesloten waranden, waaruit ze vaak ontsnapten. In de 15^e eeuw vormden ze op de zandgronden in de Baronie al een plaag. Bij de Abtshoeve lag in 1510 een stuk grond braak *ontoelbaer om der conyne will*.¹⁰² terwijl op de Houtse Akkers in 1473 de plaag al een enorme omvang had aangenomen: *want men in der waerheyt bevinden sal, dat ten Hout int acker menich buynder ongesaeyt blijft liggen om der conyne wille, want al seyen die arme luden wat, sy en meyen niet, also reyn eeten die conijn dat coren qf*.¹⁰³

De Heer van Breda verpachtte in de late Middeleeuwen konijnenwaranden: deze omvatten een geheel dorp. Bij het einde van de pacht, die meestal maar één jaar duurde, moest een bepaald aantal rammelaars en ooien overblijven.¹⁰⁴ Een dergelijke warande was uiteraard niet afgesloten in tegenstelling tot de waranden waarin grotere dieren werden gehouden, zoals het Liesbos of de Warande te Gilze: deze waranden werden door een hoge wal omgeven om de herten, reëen ('reeden') zwijnen en damherten ('deynen') te beletten te ontsnappen. Konijnenberg is een zeer algemeen toponiem dat wel in tien verschillende dorpen voorkomt. Konijnen leven bij voorkeur op hoge zandgrond. Verder vindt men de Konijnsholen te Oosterhout, Konijnshaag, Konijnsaarde, Konijnsstraat, Konijnsstuk en Konijnsveld.

Kraan is de middeleeuwse benaming voor de kraanvogel, *Grus grus*, een soort die tegenwoordig nog bekend is door zijn voorkomen in vooral het oostelijk deel van ons land op de herfsttrek.¹⁰⁵ Vroeger moet de kraanvogel ook gebroed hebben in moerassen van de Baronie. Tegenwoordig zijn er voor het eerst sinds eeuwen weer broedgevallen in Nederland (Fochteloërveen). Kraanvogels zijn gesteld op rust: ze komen alleen voor in gebieden waar geen mensen komen, ver van de bewoonde wereld. In het Kraanscot, een gebied in de Willemspolder, zullen ze vanouds gebroed hebben. Onder Baarle-Nassau vinden we de Kranenpoel, een waterkuil waar mogelijk tamme kraanvogels rondliepen. In de 6^e eeuw kwamen er al tamme kraanvogels voor.¹⁰⁶ Dit gebruik is verder uit geen enkele schriftelijke bron uit de Baronie bekend. Wilde kraanvogels zullen wel voorgekomen zijn in het Kranenlaar in het Ulvenhoutsebos, de Kranenwei te Etten en de Kraanvennen te Roosendaal.¹⁰⁷ Dat dit ook het geval is bij de hoeve de Kraan onder Rijsbergen lijkt gezien de ligging bij de Weerijns wel waarschijnlijk; bij deze hoeve lagen de Kraanbeemd, de Kraanakker en de Kraanweide.¹⁰⁸ Kraan zou ook een aanduiding kunnen zijn voor percelen die door hun vorm aan de nek van een kraanvogel doen denken¹⁰⁹, maar dat lijkt voor bovenstaande toponiemen minder waarschijnlijk.

Over de wolf is al heel wat literatuur verschenen.¹¹⁰ Eeuwenlang werd het dier te vuur en te zwaard vervolgd, omdat het wel eens een schaap of kalf bemachtigde. De bestrijding ging met wolfsklemmen, wolfsputten en drijfjachten met netten. Ook legde men wel aas uit en hield de wacht erbij om het dier te kunnen neerleggen. Vooral in de 17^e en 18^e eeuw was door het oorlogsgeweld en de koude winters het aantal wolven hoog. Zo vond dat in 1587 plaats, toen veel dorpen in de Baronie na een periode van strijd en plundering vrijwel ontvolkt waren. Emanuel van Meeteren schrijft over de rampzalige situatie het volgende:

soo dat veel schoone groote Dorpen, daer een, twee oft drieduyzent Huysen in stonden, wel bewoont, nu gheheel verlaten ende verwoest geworden zijn, ende de beste Huysen van dien, zijn Cuijlen van wilde Beesten ende Wolven geworden, jae men heeft aldaer bevonden, de Bedsteden met jonghe wolven beleggen, die in Brabant en Vlaenderen soo vermenichvuldicht zijn, dat sy niet alleen 't Vee ende Beesten, ende by ghebreke van Beesten kinderen, maer oock Vrouwen ende Mans besprongen, ende uyt Honger vernielden, nemende de kinderen uyt Wieghe, uyt Moeders, jae uyt Vaders armen: soo datmen ontrent Ghendt, twee mijlen in 't ronde, berekende wel hondert Menschen in een Jaer van de Wolven ghegheten te zijn.¹¹¹

Dit verhaal zal wel wat overdreven zijn, maar het aantal wolven zal ongetwijfeld sterk gestegen zijn. Wolven schuwen gewoonlijk de mens in plaats van deze te benaderen en aan te vallen. Speciaal in de winter van 1708/1709 die extreem koud was, kwamen er veel wolven uit oostelijke contreien naar Brabant.

In toponiemen kan wolf staan voor het dier, de waterwilg (werf, worf, wolf), maar wolf kan ook een persoonsnaam aanduiden. In Chaam kreeg in de 18^e eeuw een schapendief de bijnaam wolf. Een persoonsnaam treffen we waarschijnlijk aan in Wolfsland, Wolfsblok en Diel de Wolfsweike. In veldnamen als Wolfsberg, Wolfsdonk, Wolfshol, Wolfsputten en Wolfsvennen moet men toch wel in de eerste plaats aan het dier denken. De oudste vermelding van een toponiem met wolf lijkt Wolfbergen uit 1349 te Gilze. Wolfslaar, dat als toponiem in diverse dorpen voorkomt, kan de naam van het dier of de boom bevatten. De jager die een wolf geschoten had, kon met de huid van het dier of de staart rondgaan in de omliggende dorpen om daar een premie (20 gulden) op te strijken: wolven hebben immers een grote actie-radius. Een levendig verslag van een wolvenvangst te Gilze komt uit het jaar 1710, toen de gebroeders Van den Corput een wolf die in een perceel rogge lag met een vork te lijf gingen en dood staken.¹¹² De laatste wolf in Noord-Brabant werd in 1820 te Kaathoven gedood, hoewel er ook nog wel gezegd wordt dat er in 1881 nog een wolf door jonker van Zwijnsbergen in Helvoirt zou zijn geschoten.¹¹³

Vruchtbaarheid van de bodem

Opvallend is het feit dat het aantal namen dat op slechte grond wijst veel groter is dan de namen die op vruchtbare bodem wijzen. Hier kan de kritische zin van de boeren een rol gespeeld hebben. Als de boer zelf al niet kritisch was op zijn akker en

opbrengsten, dan zeker zijn burenen wel. De oudste en vruchtbaarste gronden, voor een deel ontgonnen uit bos, liggen dicht bij de kernen van de nederzettingen: het zijn de dorpsakkers, complexen cultuurgrond van enkele tientallen tot enkele honderden hectaren. Elders heten deze complexen eng, enk, kouter of veld, maar in de Baronie steeds Acker. Bij bijna elke nederzetting komt een dergelijke dorpsakker voor, zelfs bij Einzelhöfe. In de loop der eeuwen werden gronden verder in de richting van de heide en ook verder naar de beekdalen ingenomen. Eerstgenoemde waren uiteraard minder vruchtbaar dan de vroegst ontgonnen bodems. Benamingen voor rijke grond zijn o.a. klei, goed, vet, boter en dergelijke. Goed vinden we onder andere in tGoed bemerken (1597), Rijsbergen; den Goeden Tijd (1665), Rijen; den Goeden Tijd (1691), Alphen; den Goeyen Coop (1700), Oosterhout.¹¹⁴ Boter geeft percelen aan waar het vee veel melk en dus veel boter produceerde: op Kaarschot kent men de Achterste, Middelste en Voorste Boterwei; aldaar ligt ook een perceel met de naam de Gouden Lepel, waarschijnlijk ook een aanwijzing voor een goede akker. Het toponiem Maakrijk komt voor te Notsel en in Princenhage. Vet komt voor in de Vetakker onder Teteringen en den Vettenblok onder Etten. Ook zoet komt nogal eens voor bij de benoeming van vruchtbare gronden.

Pejoratieven overheersen echter in de toponymie. Veel akkers lagen op onvruchtbare heidegronden, waren begroeid met weinig productieve of zelfs giftige planten en onkruiden. Door het chronische mesttekort kreeg het bouwland te weinig voedingsstoffen om een overvloedige oogst te produceren. Bijster is een veel voorkomende naam ter aanduiding van slechte grond. Bijster 'woest, niet onderhouden; slecht, vervallen, berooid'¹¹⁵, zien we als toponymisch element in vrijwel elk dorp optreden. Te Roosendaal lag een perceel de Magerebijster.¹¹⁶ In de 19^e eeuw en later wordt Bijster ook wel als Besterd geschreven. Deugniet, een naam die voor zichzelf spreekt, komt als perceelsnaam voor onder Etten en Zundert. Goud lijkt op het eerste gezicht een prijzende aanduiding, maar is in werkelijkheid waarschijnlijk gevormd uit gelt 'onvruchtbaar'. We vinden den Gouberch onder Princenhage, Strijbeek, Gilze, en Etten en Gouwe onder Klein-Zundert, Rijsbergen en Teteringen. Gelt treffen we aan in de Gelterheining, de Gelderblok, de Geldervoord en Gelterdonk, alle onder Rijsbergen, terwijl onder Zundert de Geldonk bekend is. Hemelrijk en Paradijs zijn ironisch bedoelde namen voor arme grond. Men heeft ook wel voorgesteld om Hemelrijk met Hammerik te verbinden: dit laatste toponiem komt echter niet in de Baronie voor. Hammerik is een ham 'land in de bocht van een rivier'+ suffix -rik¹¹⁷. Voor de Baronie klopt dit niet. Het Hemelrijk in Gilze ligt niet aan een beek en er is ook geen sprake van een toponiem Ham in de buurt. Het toponiem Hammerik komt ook in de oudste bronnen van de Baronie nooit voor. Hemelrijk zal eerder een ironisch bedoelde naam zijn voor een onvruchtbaar stuk grond en dan te vergelijken met Paradijs. Hemelrijk komt voor in Gilze, Etten en Baarle-Nassau, Paradijzen vindt men in Ginneken en Princenhage als aanduiding voor heidevelden. Op Strijbeek komt in 1768 zelfs een heideveld voor met de naam het Aards Paradijs. Hemel kan ook verklaard worden uitgaande van de middelnederlandse hemelen 'omheinen, door een heg of heining afscheiden'.¹¹⁸ Hemel kan tenslotte ook gevormd zijn als tegenstelling tot een ouder toponiem hel. Soms komen zelfs Hemel, Hel en Vagevuur in elkaars nabijheid voor.

Hond komt vaak als pejoratief voor in veldnamen en ook in plantennamen. Planten met hond in de naam zijn schadelijk, giftig of ze stinken: hondshout, hondeskervel, hondspeterselie, hondscribbe etc. In toponiemen vinden we het element in Hondsdonk (onder Ginneken en Princenhage), Hondsblok, Hondsborg, Hondsvonder, Hondseind etc.

Kwaad in veldnamen spreekt voor zich: het duidt op onvruchtbaarheid of onkruiden. We vinden het quaey Campken (1456), Gilze; het Quaad velt (1742), Bavel; den Kwaden Beemd (1833), Bavel en het Goet en Quaet Bosken (1736), Zundert.

Mager is ook een ongunstig adjectief: het woord heeft betrekking op onvruchtbare zandgrond. Onder Lijndonk ligt het Mager velt en ook het Mager ven en in Etten den Grooten en Cleynen Magerman. Verloren Kost duidt op grond die zo slecht is dat alle moeite hierop verspild is. Het toponiem komt zeer verspreid voor. Onder Rijsbergen ligt de Hoge en Kleine Verlooren Kost, onder Gilze Den Verlooren Kost etc. In Teteringen kennen we nog het Verloren Veld, in de Moeren.

Samenvatting

Het onderzoek naar de toponiemen in de Baronie heeft in dertig jaar tijd een rijke oogst opgeleverd. Bij dit onderzoek komen allerlei aspecten van de regionale geschiedenis boven water, die op geen enkele andere manier bekend zouden zijn geworden. Zo kunnen archeologisch interessante sites getraceerd worden (begraafplaatsen, versterkingen, Romeinse restanten). Het voorkomen van tegenwoordige zeldzame soorten dieren in het verleden kan worden aangetoond (bever, raaf, ortolaan, zeearend, roerdomp). Allerlei facetten van de landschapsgeschiedenis kunnen per dorp worden bestudeerd: hoogten, laagten, moerassen, aanwezigheid van turf, leem, (on)vruchtbaarheid, maar ook de begroeiing (bossen, heggen, soorten bomen, kruiden). Hierdoor vormen toponymische studies de grondslag voor cultuurhistorische inventarisaties. Aangevuld met genealogische gegevens kunnen toponymische verzamelingen de grondslag vormen voor geschiedschrijving van buitenplaatsen en boerderijen.

AFKORTINGEN:

SAB	Stadsarchief Breda
NA	Nationaal Archief 's-Gravenhage
RANB	Rijksarchief Noord Brabant in Den Bosch
P	Archieven van de Rentmeesters der domeinen van Prins Frederik (in RANB)
R	Rechterlijk Archief
Mededelingen	Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis te Amsterdam 26 (1950)–44 (1968)
Naamkunde	Mededelingen van het Instituut voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis te Amsterdam 1(1969) –
Taxandria	Taxandria, Tijdschrift voor Noordbrabantse geschiedenis, folklore en volkskunde 1 (1894) –50 (1943).

AANTEKENINGEN

1. F.F.X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*, deel I (Utrecht, 1956), deel II (Bussum, 1972), deel III m.m.v. F. Brekelmans (Zutphen, 1990).
2. R. vanHasselt en A.Weijnen, 'De plaatsnamen van Roosendaal', in: *Jaarboek 'De Ghulden roos'* 8 (1948).
3. Chr. Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel, deel 1-25* (Ulvenhout, 1983-1988).
4. C.J.M. Buiks, m.m.v. José Buiks-Hendrickx, *Veldnamen in Rijsbergen, deel 1-6* (Rijsbergen, (1986-1990).
5. Chr. Buiks, *Noordbrabantse plaatsnamen 3: Teteringen* (Waalre, 1990).
6. Chr. Buiks, *Veldnamen in de gemeente Gilze en Rijen* (Rijen, 2002).
7. C.J.M. Buiks en K.A.H.W. Leenders, *Nederzettingnamen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad, deel 1-6* (z. Pl., 1993).
8. Chr. Buiks, *Veldnamen in de Baronie van Breda*, Publicatiereeks Archiefdienst Breda, Studies 3(1992). Chr. Buiks, *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda* (Assen, 1997).
9. Vooral ruilverkavelingen hebben veel van het oorspronkelijke landschap verwoest.
10. Buiks en Leenders, I, 16.
11. RANB, P 108, f 87.
12. RANB, P 117, f 12.
13. M. Gysseling, 'De oudste toponymie van de Kempen', in: *Brabants Heem* XI (1959), 105, 106. Chr. Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel, deel 15* (1984), 8, 9.
14. Buiks (2002), 57-58.
15. D.P. Blok, 'De eigen inbreng van de plaatsnaamkunde in de nederzettingsgeschiedenis', *Naamkunde* 5 (1978), 223.
16. Chr. Buiks, *Noordbrabantse plaatsnamen, 3 Teteringen* (Waalre, 1990), 33-36.
17. R. van Passen, 'De landschapsgeschiedenis ten zuiden van Antwerpen in het licht van de naamkunde', in: *Naamkunde* 5 (1973), 225-256. Zie ook: K. Roelants: *Sele und Heim, Festschrift für Adolf Bach* (z. pl., 1965), 230-299.
18. M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland, vóór 1226* (Gent, 1960), 678.
19. M. Gysseling, 'Voornaamste bestanddelen van Zuidnederlandse plaatsnamen', in: *Naamkunde* 13 (1981), 77.

20. J. Molemans, 'Bijdrage tot de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de Limburgse Kempen, voornamelijk in het licht van de namenvoorraad', in: H. Draye (red.), *Naamkunde en Milieustudie, Onomastica Neerlandica*, Bijlage LXIV (Leuven, 1974), 329.
21. Chr. Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel, deel 8* (1984), 56.
22. A-M Helsen en J., 'Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen', in: *Nomina Geographica Flandrica, Studiën XIII* (Leuven, 1978), 36 en M. Gysseling, 'Enkele Belgische leenwoorden in de toponymie', in: *Naamkunde* 7(1975), 5 e.v.
23. P.L.M. Tummers, in *Mededelingen* 43 (1967), 71.
24. Buiks (1997), 145.
25. J.A.J. Vervloet en A.D.M. Veldhorst, 'Cultuurhistorisch onderzoek ruilverkaveling Baarle-Nassau', Stichting voor Bodemkartering, rapport nr. 1398 (1979), 24.
26. Buiks en Leenders, (1993).
27. L. Van Durme, 'Zuidnederlandse toponiemen uit de necro-sfeer', in: *Naamkunde XVIII* (1986), 103 e.v.
28. Wim de Baere, 'Puisten in het landschap. Grafheuvels getuigen van ons Romeins verleden', in: *Scarabee* 21 (1996), 9-12.
29. Johan Hendriks, *Prisma archeologie van de Lage landen* (z. pl., 1994), 98-99.
30. Ad Otten, 'Grafheuvel(s) op de Molenakker?', in: *Gemerts heem* 1 (1993), 21-24.
31. M. Bauwens-Lesenne, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in de provincie Antwerpen* (vanaf de vroegste tijden tot de Noormannen), Oudheidkundige repertoria, Reeks: Bibliografische repertoria VI, Brussel (1965).
32. Ruud Borman, *Oude behavingen van de Lage Landen. Speurtocht naar het dagelijkse leven van onze voorouders van de IJstijd tot de volksverhuizing* (Amsterdam/Brussel, 1980), 19.
33. A. Bach, *Deutsche Namenkunde*, II, 1 (1954), 288.
34. W.A. Es, H.Sarfathy en P.J.Woltering, *Archeologie in Nederland* (z. pl., 1988), 149 (castra is ook de enkelvoudsvorm!).
35. Vergelijk: R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam, 1988), 202.
36. Gysseling, (1960), 555.
37. Streekarchief West-Brabant te Zevenbergen, GA Rijsbergen, 7. Vgl. Buiks en Buiks-Hendrickx, deel 3, 81.
38. Gé Hardeveld, 'De galg van Weelde en een schoolmeester uit Alphen', in: *De Runstoof* 6 (z. j.) nr.1, 1-2.
39. Theo Holleman, 'Rituelen aan het water. Engelse Flag Fen project levert bijzondere prestaties', *Scarabee* 18 (okt.1995), 40-42.
40. Bach, II-1, 368.
41. Eilert Ekwall, *The Concise Oxford Dictionary of English Place-names* (Oxford, 1959), 143.
42. P. Roosens, 'Toxandrië in de Romeinse en Merovingische tijd', in: *Taxandria Turnhout*, Nieuwe Reeks XXX, (1958), 87; J.H. Verhagen, 'Prehistorie en vroegste geschiedenis van West-Brabant', in: *Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem* 24 (1984), 74.
43. G. Beex, 'Noord-Brabant in de Romeinse tijd', in: *Brabant Heem* 4 (1952), 125.
44. Raphaël Rijntjes, 'Van limes-fort naar missiepost, De Romeinse castella langs de benedenloop van de Rijn vóór Willibrord', in: *Madoc* 9 3 (1995), 162.
45. M.P. de Bruin, R.M. van Heeringen en P.W. Sinke, 'Karolingische burchten in Zeeland', in: *De Zeeuwse geschiedenis* (1993).
46. R. Borremans, 'De streek van Halle, van de voorgeschiedenis tot de vroege Middeleeuwen', in: *Eigen Schoon en De Brabander* 46 (1963), 247-248.
47. Johan Hendriks, *Prisma archeologie van de Lage Landen* (1994), 244.
48. W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland* (1994), 102-103.
49. M. Gysseling, 'Enkele toponymische gegevens over Noord-Gallië', in: *Mededelingen* 34 (1958), p. 29
50. Henk Beijers en Geert-Jan van Bussel, *Van d'n Aabeemd tot den Zwijsnput* (Helmond, 1996), 48-49.
51. J. Verdam, *Middelnederlands handwoordenboek*, 312.
52. Verdam, 529.
53. J.B. van Loon, 'De suizende -r in enkele Westbrabantse plaatsnamen', in: *Naamkunde* 2 (1969), 181.
54. Cerutti en Brekelmans, III, 61.
55. J. Verbesselt, 'Asse, het ontstaan en ontwikkeling', in: *Eigen Schoon en De Brabander* 48 (1965), 187.

56. J. De Vries, *Nederlands etymologisch woordenboek* (Leiden, 1987), 96.
57. Buiks (1992), 9 resp. Buiks (1997), 91.
58. Verdam, 457.
59. F. Theuws, 'Palissaden (?) op de grens van gemeent en akkergebied in de Kempen', in: *Brabants Heem* 28 (1976), 143-1147.
60. J. de Vries, *Nederlands etymologisch woordenboek* (Leiden, 1987), 273-274.
61. SAB, R685, f187, RANB, Archieven van de Rentmeesters der Domeinen van Prins Frederik en hun opvolgers, inv.nr. 119, f342, resp. inv.nr. 120, f781v.
62. Zie bv. Johan van Os: Het toponiem 'Hostert', veilig nest in een barre wereld, *Tweestromenland* 85 (1995), 14-21.
63. Es, W.A.van e.a.: *Archeologie in Nederland. De rijkdom van het bodemarchief* (1988).
64. Magnus Magnusson, *De Vikingen, volk van veroveraars* (z.pl., 1988), 108.
65. Beijers en Van Bussel, 131.
66. SAB, R Hage 132, f149v, 150.
67. A. Erens, *Alphen in de Baronie van Breda* (manuscript berustend in Regionaal Hist. Centrum Tilburg), deel 2, 139.
68. Chr. Buiks, 'Boerderijpacht in de Baronie, 15^e-18^e eeuw', in: *Brabants Heem* 40 (1988), 115.
69. SAB, R Hage 132, f149v, 150.
70. Cerutti, I, 232.
71. Verdam, 243.
72. RANB, Collectie Cuypers van Velthoven, 878.
73. Chr. Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel I* (1983), 56-57.
74. De Regel van Hooper, zie: Kate Tiller, *English local history* (1992), 46. M.D. Hooper, 'Dating hedges', in: *Area* 4 (1970), 63-65; M.D. Hooper, 'Hedges and history', in: *New Scientist* 48 (1970), 598-600; Olivier Rackam, *The history of the countryside* (z.pl., 1986), 193-195.
75. M. Gysseling, 'Overzicht van de toponymie van Waasland', in: *Mededelingen* 32 (1956), 97.
76. H.J. Moerman, 'Nederlandse plaatsnamen, een overzicht', in: *Nomina Geografica Flandrica, Studiën VII* (1956), 78.
77. J. Hoeufft, *Taalkundige bijdragen tot de naamsuitgangen van eenige, meest Nederlandsche plaatsen* (Breda, 1816), 50-51.
78. Cerutti, I, 4-5.
79. Joseph Samyn, *Deken De Bo's kruidwoordenboek*, Gent (1888), herdruk, Handzame (1970), 148.
80. J. Hoeufft, *Proeve van Bredasch Taal-eigen* (Breda, 1836), 219.
81. Verdam, 73.
82. Vgl. A.P. de Bont, *Dialekt van Kempenland, deel III, Geografische namen* (Assen, 1969) en Beijers en Van Bussel, p. 43.
83. Buiks (1992), 124.
84. Cerutti, I, 226.
85. J. Molemans, 'Kamp en look in een menggebied', in: *Naamkunde* 2 (1970), 13 e.v.
86. J. Molemans, 'De naamgeving in relatie tot de bodemgesteldheid, het reliëf en de begroeiing', in: *Naamkunde* 3 (1971), 163-185.
87. SAB, R 796, f 50v.
88. NA Den Haag, Archieven van de Nassause Domeinen (inventaris Hingman), nr. 4580 (oude nummering); zie ook Chr. Buiks, 'Het kasteel van Strijen', in: Strijen en Dommelbergen, geschiedenis van een polderland', in: *Mededelingenblad van de Heemkundekring 'De Heerlijkheid Oosterhout'* 8 (1984), 24.
89. J. Gommers, 'Iets over wolven', in: *Sint Gheertruydsbronnen* 2 (1925), 56; G. Meeusen, 'Arend neergeschoten te Kalmthout', in: *De Spycker* 11 (1951/4), 31.
90. RANB, Archieven van het Provinciaal Bestuur, inv.nr. 4442.
91. Chr. Buiks, *Veldnamen in Zundert* (ter perse) en Chr. Buiks (2002), 394.
92. A.E. Brehm, *Het leven der dieren*, Tweede druk, bewerkt door S.P. Huizinge (Zutphen, z.j.), 288.
93. Bernhard Grzimek, *Het leven der dieren, IX, Zoogdieren* 2 (Utrecht/Antwerpen, 1974), 314 en M. Ysseling en A. Scheygrond, *De zoogdieren van Nederland* (1950, z.j.), 297.
94. J. Van Nooten, 'De echels in de Zeggen', in: *Jaarboek van de Vrijheid en het Land van Geel* I (1962), 251-252.

- ⁹⁵. B. Maes en T. Caspers, 'Flora en fauna van de Bommelerwaard', in: E.F.T. Vink en A. Vos, *Landschap met lading. Geschiedenis van natuur en mens in de Bommelerwaard* (Zaltbommel, 2001), 57.
- ⁹⁶. Zie over eendenkooien o.a. Bart van Helvoort 'Vreemde eenden in de Vughtse bijt', in: *Vught verleden in veelvoud* (Vught, z.j.), 70.
- ⁹⁷. Verdam, 507.
- ⁹⁸. M. Gysseling, 'Schets van de oude toponymie van Oostakker en St.Amandsberg', in: *Mededelingen* 42 (1966), 7.
- ⁹⁹. Adriaan Verhulst, *Landschap en landbouw in Middeleeuws Vlaanderen* (Gent, 1995), 127.
- ¹⁰⁰. RANB, Archieven van de Rentmeesters van de Domeinen van Prins Frederik en hun opvolgers, inv.nrs. 58 en 59.
- ¹⁰¹. Guido Tack, Paul van den Brecht en Martin Hermy, *Bossen van Vlaanderen, een historische ecologie* (Leuven, 1993), 168.
- ¹⁰². Abdijarchief Tongerlo, A VII, 41, f 46.
- ¹⁰³. Cerutti, II, nr. 798.
- ¹⁰⁴. Chr. Buiks, 'Tets over de jacht in vroeger eeuwen', in: *Mededelingenblad van de Heemkundekring 'De Heerlijkheid Oosterhout'* 6 (1982), 249-277.
- ¹⁰⁵. Iven, W. en T.van Gerwen: Lind, dé is de sgonste plats.
- ¹⁰⁶. De Salische wet, zie: B.H.D.Hermesdorf, 'De volksaard der Salische Franken uit eigen rechtsoptekening benaderd', in: *Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem, II* (Eindhoven, 1951), 7.
- ¹⁰⁷. Buiks (1992), 140.
- ¹⁰⁸. Buiks en Buiks-Hendrickx, deel 6, 63.
- ¹⁰⁹. J. Molemans m.m.v. J. Mertens, 'Zonhoven, historisch-naamkundige studie', in: *Zonhoven* 1982), 470.
- ¹¹⁰. J. Goris, 'Wolfnamen', in: *Brabants Heem* 7 (1955), 38 e.v.; J.Helsen, 'Het woord wolf in plaatsnamen', in: *Mededelingen* 34 (1958), 107 e.v.; W. Knippenberg, 'Wolfswinkel, Hondseind, Hoenderberg, Kattenhool', in: *Brabants Heem* 7 (1955), 78 e.v.; A.R.M. Mommers, 'Wolven in de bossen rond Breda', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 2 (1949), 162; C.Rijken, 'Wolven in Noord-Brabant', in: *Taxandria* 46 (1939), 27.; Chr. Buiks, 'Wolven en vossen', in: *Mededelingenblad van de Heemkunderkring 'Paulus van Daesdonck'* 7, nr.36 (1982), 117-120; A.Erens, 'Wolven te Etten', *Taxandria* 41(1939), 210 e.v.; Chr.Buiks, 'Wolven gedood', in: *Brieven van Paulus* 83 (1986), 138 e.v.; Chr.Buiks, 'Wolven in de Baronie', in: *Mededelingenblad van de Heemkundekring 'De Heerlijkheid Oosterhout'* 20, nr.1 (1996), 2527; Chr. Buiks, in: 'Wolvenjacht in Gilze', in: *De Mulder* 6, nr.14, (1985), 1-13.
- ¹¹¹. Geciteerd in J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, deel 4, (Franeker, 2000), 96.
- ¹¹². Regionaal Hist.Centrum Tilburg, Recht. Arch Gilze, 98, f47v. 48.
- ¹¹³. Mr. Rijken, 'Het Wolvenkappeletje', *Campinia* 5 (1975), 47.
- ¹¹⁴. Buiks (1992), 72.
- ¹¹⁵. Verdam, 98.
- ¹¹⁶. Van Hasselt en Weijnen, 149.
- ¹¹⁷. M. Schönfeld, 'Veldnamen in Nederland', in: *Mededelingen van de KNAW*, Afd.Letteren, Nieuwe Reeks 12-1, herdruk, Amsterdam (1955), 162.
- ¹¹⁸. Verdam, 245.